

ДЕМИДЕНКО
Надія Михайлівна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач кафедри гуманітарних
дисциплін, Сумська філія Харківського
національного університету
внутрішніх справ
nadiyademydenko@ukr.net
(м. Суми, Україна)

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819–1897):
СКЛАДНІ МЕТАМОРФОЗИ ІДЕОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ
(до 200-річчя з дня народження)

У статті висвітлено ідейно-політичні, філософські та релігійні погляди культурно-громадського діяча, історика, письменника, поета, етнографа, перекладача, редактора і видавця Пантелеймона Олександровича Куліша. Систематизовано відгуки про творчу діяльність П. Куліша такими його сучасниками як Т. Шевченко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, Леся Українка та інші. Акцентовано увагу на тому, що П. Куліш є ключовою постаттю українського національного відродження XIX ст. Висвітлено особистість П. Куліша як справжнього гуманіста, противника застосування сили в історичних процесах, не визнання деспотизму в історичних процесах. Показана послідовність відстоювання П. Кулішем культурницького, еволюційного, ненасильницького шляху розбудови української державності. Проаналізовано протилежність поглядів П. Куліша з поглядами Т. Шевченка на шляхи боротьби за втілення в життя ідеї свободи. Констатовано участь П. Куліша у першому повному перекладі Біблії українською мовою, який розпочався в 1871 р. у співпраці з І. Пулюєм. Відзначено передові погляди постаті П. Куліша, який заперечував спрощене, примітивне уявлення про період язичництва і закликав «брататися» незалежно від національностей та віросповідань. При написанні роботи використано загально-історичні (порівняльно-історичний, ретроспективний методи). Також активно був використаний метод джерелознавчого аналізу.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, українознавство, українська державність, Кирило-Мефодіївське братство.

PANTELEIMON KULISH (1819–1897):

COMPLEX TRANSFORMATIONS OF IDEOLOGICAL VIEWS

(to 200th anniversary of the birth)

Ideological and political, philosophical and religious views of Panteleimon Kulish – cultural and public figure, historian, writer, poet, ethnographer, translator, editor and publisher are described. Reviews about disputable ideological and political views of P. Kulish of such his contemporaries as T. Shevchenko, I. Franko, I. Nechui-Levytskyi, M. Drahomanov, Lesya Ukrainka and others are systemized. It is pointed out that P. Kulish is the key person of Ukrainian national renaissance of the 20th century. P. Kulish is shown as a true humanist, opponent of the use of force in historical processes, not recognition of despotism in historical processes. Consistency of P. Kulish in supporting the cultural, evolutionary, not forced way of Ukrainian statehood development is described. Opposite views of P. Kulish and T. Shevchenko on the ways of struggle as for the liberty idea implementation are analyzed. The participation of P. Kulish in the first complete translation of the Bible into Ukrainian which began in 1871 together with I. Puliui is noted. The main views of P. Kulish are mentioned. He denied simple primitive idea about the period of paganism and called upon to «fraternize» regardless of nationalities and religious beliefs. When writing the article, we used general historical (comparative and historical, retrospective) methods. The method of source study analysis was also applied.

Keywords: *Panteleimon Kulish, Ukrainian Studies, Ukrainian statehood, Cyril and Methodius Brotherhood.*

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛИШ (1819–1897):

СЛОЖНЫЕ МЕТАМОРФОЗЫ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ

(к 200-летию со дня рождения)

В статье освещены идейно-политические, философские и религиозные взгляды культурно-общественного деятеля, историка, писателя, поэта, этнографа, переводчика, редактора и издателя Пантелеймона Александровича Кулиша (1819–1897). Систематизированы отзывы о деятельности П. Кулиша выдающимися его современниками, такими как Т. Шевченко, И. Франко, И. Нечуй-Левицкий, Н. Драгоманов, Леся Украинка и другие. Акцентировано внимание на том, что П. Кулишу принадлежит ключевая роль в национальном возрождении XIX в. Освещена личность П. Кулиша как настоящего гуманиста, противника применения силы в исторических процессах. Показана последовательность отстаивания П. Кулишом эволюционного, ненасильственного пути создания украинской государственности. Проанализирована противоположность взглядов П. Кулиша со взглядами Т. Шевченка на пути воплощения в жизнь идеи свободы. Констатируется участие П. Кулиша в первом полном переводе Библии на украинский язык, который был начат в 1871 г. в сотрудничестве с И. Полюем. Отмечены

передовые взгляды личности П. Кулиша, который отрицал упрощенное, примитивное представление о периоде язычества и призывал к терпимости людей разных вероисповеданий. При написании работы использованы общеисторические (сравнительно-исторические, ретроспективные методы). Также активно был использован метод источниковедческого анализа.

Ключевые слова: *Пантелеймон Кулиш, украиноведение, украинская государственность, гуманизм, Кирилло-Мефодиевское братство.*

*Він різний, багатогранний,
багатовимірний, як наш світ, наше життя.
І на диво – сьогоднішній.
Леся Оленівська*

Цього року Україна відзначає 200-ліття з часу народження одного з найвизначніших українських письменників і культурно-громадських діячів XIX ст. – Пантелеймона Олександровича Куліша, котрий у свій час знаходився у когорті класиків українського письменства, займаючи одне з перших місць після Шевченка. Поет, історик, прозаїк, новеліст, драматург, публіцист, етнограф, перекладач, редактор і видавець залишив для нащадків величезний науковий і літературний спадок.

При характеристиках багатогранної діяльності Пантелеймона Куліша часто вживається поняття «вперше». П. Куліш першим став писати наукові праці українською мовою, став першим професіональним літературним критиком. Його перу належить перший український історичний роман «Чорна рада». Він створив абетку (український буквар) з незначними змінами якою користуємося дотепер, і за яку Іван Огієнко називав Пантелеймона Куліша «батьком українського правопису». Був редактором першого українського журналу «Основа». Завдячуючи перекладам П. Куліша, українці змогли вперше прочитати рідною мовою твори найвидатніших класиків – Байрона, Гете, Гейне, Шиллера та інших. П. Куліш мав талант по-справжньому універсального типу. Панько Омелянович, як він сам себе називав, надзвичайно збагатив своїми працями українську історію і культуру, етнографію, фольклористику, літературознавство [1, с. 67].

До кінця 20-х рр. XX ст. творчість П. Куліша була шанована радянською владою. Не випадково саме у 20-і рр. його постать, яка наблизилась до

західного інтелігента, привертала особливу увагу. Але вже в 30-х рр. у радянській історіографії П. Куліша стали представляти виключно як українського буржуазного націоналіста. Увага до цієї «екстравагантної постаті» дещо була відроджена в 60-х рр. ХХ ст. Та лише з 1989 р. почали з'являтися ґрунтовні і об'єктивні дослідження, присвячені П. Кулішу.

Життя і творчість видатного українця стали предметом вивчення дуже багатьох дослідників: В. Петрова [14], Є. Нахліка [13], М. Бондара, О. Федорука, В. Козирського, В. Шендеровського [15], П. Охріменка [1], О. Шокала, В. Артюха та інших. Але у висвітленні постаті Пантелеймона Куліша і дотепер існує багато ідеологічних нашарувань і спрощених уявлень щодо його поглядів та переконань.

Метою даної роботи є спроба дослідити ідеологічні погляди митця, зокрема його бачення щодо методів боротьби і шляхів досягнення свободи для українського народу та розбудови української державності. Це буде зробити складно, бо П. Куліша характеризують як людину суперечливого світогляду та складної літературної творчості.

Зрозуміти справжню сутність і глибину переконань можна, посилаючись безпосередньо на праці автора. Зазначимо, що літературна творчість П. Куліша на своєму початковому етапі була майже повністю російськомовною, хоча, звичайно, його твори є надбанням українського історичного процесу. Навіть у передмові до повного зібрання творів П. Куліша, яке почало виходити у 1930 р., упорядники зазначали, що усі праці П. Куліша потрібно подавати в українському перекладі, бо «тільки з суто технічних обставин тієї історичної доби писав її П. Куліш (у деякій частині) російською мовою» [2, с. 10]. Але авторитетні сучасні дослідники відстоюють думку, що наукова праця вимагає використання передусім оригіналу тексту [3, с. 6]. Дотримуючись делікатності в авторських інтерпретаціях, цитати подаватимуться в даній публікації на мові оригіналу. Серед найперших шанувальників діяльності П. Куліша можна назвати Т. Шевченка. Перебуваючи на засланні, після ознайомлення з першим томом П. Куліша «Записок о Южной Руси», у своєму щоденнику 17 червня

1857 р. Т. Шевченко занотовував: «Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе» [4, с. 92].

Високо оцінював Т. Шевченко і просвітницьку діяльність П. Куліша, зокрема його «Азбуку» («Граматку») (рис. 1), видану в Санкт-Петербурзі у 1857 р., яка стала першим україномовним букварем: «Как прекрасно, умно, и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем народе. Этот первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову» [4, с. 216]. До речі, «Записки о Южной Руси», «Граматку», «Чорну Раду» й всі ті книжки, які були досягненням в історії українського громадського руху 50-х років, П. Куліш зміг видавати, завдячуючи матеріальній підтримці великих землевласників-поміщиків, переважно В.В. Гарновського та Г.П. Галагана [5, с. 18].

Рис. 1. Титульна сторінка «Азбуки» («Граматки»), виданої П. Кулішем у 1857 р.

Іван Франко називав Пантелеймона Куліша «перворядною зіркою в нашому письменстві», «одним із корифеїв нашої літератури». Історичний роман «Чорну раду» (1857 р.) називав «найкращим твором історичної прози в українській літературі» [6, с. 293]. З особливою теплотою відгукувався про П. Куліша І. Нечуй-Левицький [7, с. 326]. Л. Глібов називав його «возлюбленным отаманом» [8, с. 345], Леся Українка вважала його «настоящим письменником і своїм вчителем» [9, с. 64]. Але неоднозначними є оцінки П. Куліша видатними діячами XIX ст. М. Костомаровим, М. Драгомановим, О. Кониським. Вони різко критикували П. Куліша за його непослідовність в оцінці Т. Шевченка та позицій стосовно українського козацтва, як маси, за словами Куліша, «найтемнішої... і найлежкодушної» [10, с. 28].

Багато хто згадував про неврівноваженість «гарячого Куліша». Якщо у ранні роки він захоплювався козацтвом як унікальним феноменом, то в зрілі

роки піддавав козаччину гострій критиці. Наприклад, на думку П. Куліша, обирати гетьмана мали досвідчені, авторитетні козаки. «А «чернь», яка не має ні власності, ні переконань легко піддається на всілякі маніпуляції. Тому й може обрати нікчемного претендента на гетьмана – особливо, коли цих людей підпоїти та підгодувати...» [11, с. 12]. Приводом до звинувачень слугувало також звеличування П. Кулішем культурницької місії польської шляхти, яка нібито створила в Україні «пишноквітчастий, вічно співучий рай», і протиставленні їй диких повстанців, учасників визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Критики висловлювали обурення за вихваляння П. Кулішем Катерини II та «доброго царя» Олександра II.

П. Куліш вважав, що лише шляхом просвітництва, культурного поступу можна по-справжньому змінити суспільство. У своєму «Историческом повествовании» він зазначав : «Пусть знают те, кому это нужно, что в заботах об освобождении украинских крепостных, наши помыслы не ограничивались только тем, чтобы освободить их от помещиков. Этого нам было мало. Иначе говоря, это было для нас делом второстепенным. Программа освобождения крепостных определялась словами Спасителя: «И уразумеете истину, и истина освободит вас» [12, с. 146].

П. Куліш, аналізуючи історичний досвід Англії, пересвідчився, що кріпосництво в державі було знищено не постановами і декретами, а саме культурою. Він прагнув, щоб і наші українські поміщики «узрели, яко благ Господь и исполнились его благостью к крепостному» [12, с. 146]. П. Куліш мріяв, що шляхом формування національної культури та високої політичної культури можна мирним шляхом розбудувати вільну державу.

В «Историческом повествовании» П. Куліш зазначав, що київська молодь XIX ст. має високий рівень духовної чистоти, а її апостольська любов до ближнього є у найвищій мірі натхненною. І тому у них виникло закономірне бажання – шляхом проповіді християнства і наукового просвітництва надихнути освічених українських поміщиків на звільнення народу від кріпосної неволі. Свою мету проголошували наступним чином: «Однако главный смысл

для нас был не только в том, чтобы поднять наш народ из отсталости, но и в том, чтобы умножались образованные люди в Украине» [12, с. 146].

У листі до свого біографа В.І. Шенрока 14 жовтня 1889 р. П. Куліш детально обґрунтував свою політичну позицію, яка ґрунтувалась на його багаторічному вивченні світової і української історії: «Самые сильные умы обнаруживали свое благотворное действие только в обществе, подготовленном постепенно и последовательно к тому, чтобы воспользоваться силою... Не мудрено выступить резко с проповедью общественной свободы; но всякая резкость, не поддержанная широким общественным мнением, отдалит предположенную цель и усилит оппозицию эгоистических властей» [10, с. 80–81].

Далі в листі зазначав, що стримана енергія прогресу, спрямована на розповсюдження серед низів політичних знань, обеззброює людей. П. Куліш був переконаний, що Україна матиме свій власний шлях звільнення, бо ні Англія, як зразок революційного терпіння, ні Франція, як зразок активних революційних переворотів, не можуть бути прикладом для українців. У названих тісно консолідованих націях прогрес наступав знизу вгору; у нас поки що це можливе лише у зворотному напрямку. П. Куліш щиро вірив в те, що «когда... общество делается многочисленно-просвещенным, оно попросит у верховной власти того, что сознает необходимым, а в близком или далеком будущем и потребует...» [10, с. 80-81].

Доктор філологічних наук, професор, директор інституту Івана Франка НАН України Є.К. Нахлік, котрий є одним із найавторитетніших дослідників, аналізуючи світоглядні засади П. Куліша, справедливо зауважував, що П. Куліш, «як письменник-мислитель, порушив кардинальне питання людської історії – про співвідношення гуманістичної моралі і класових, національних та особистих інтересів, наголосивши при цьому на пріоритеті загальнолюдських цінностей. Він гостро відчув потребу в опануванні рідним народом загальноєвропейської культури при збереженні своєї національної самобутності» [13, с. 4].

Треба зазначити, що вже в 40-х роках у листі до О.В. Марковича П. Куліш напише: «Україна і українська мова зробилася тепер моєю істинною святиною» [10, с. 44]. Вихований на двох культурах – російській і українській, дещо пізніше він з великим запалом закликатиме плекати рідне «прапращурівське» слово:

«Єдиний скарб у тебе – рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства» [1, с. 8].

Ім'я Пантелеймона Куліша часто згадується з іменем Тараса Шевченка. І це не випадково: адже вони були побратимами в літературі і в боротьбі, беручи участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, яке П. Куліш називав братством, «нічим, окрім дружби не пов'язаним» [12, с. 143]. Коли з'явився там Т. Шевченко, учасники товариства сприйняли це, за спогадами П. Куліша, як «воплощение озарения ниспосланного свыше» [12, 144]. І далі продовжує, що «мы о себе думали так же, не смотря на наше христианское смирение. Скажу более: если бы мы не думали так, то и не смогли бы подняться до великого замысла – высвободить свой народ из духовной нищеты» [12, с. 145]. П. Куліш зазначав, що у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства головним дороговказом для нього були слова святого Павла: «Братья мои, не будьте детьми по разуму. Будьте детьми сердцем...» [12, с. 145].

З Т. Шевченком у них були протилежні погляди на шляхи визволення народу: Т. Шевченко закликав до революційної боротьби, а П. Куліш виступав за втілення в життя ідеї свободи шляхом сповідання християнської моралі та євангельської любові («Проклін усім, хто палить, коле, ріже!»). Тож зрозумілим стає його засудження гайдамацьких і козацьких війн з кровопролиттям і жорстокістю. Висловлюючи подібні думки П. Куліш постійно наражався на нерозуміння побратимів. Маючи значні розходження у поглядах з Т. Шевченком, обидва, за словами П. Куліша, «на одно діло душу положили».

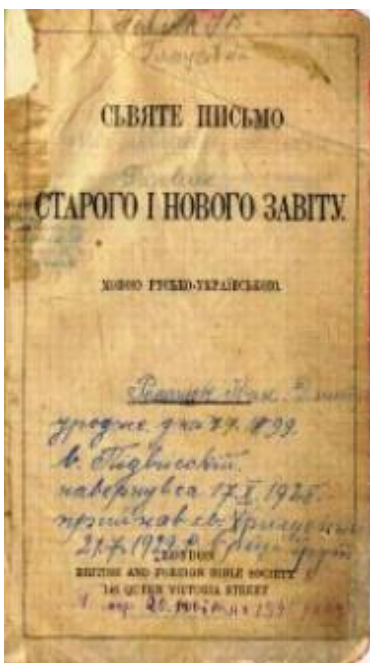

Рис. 2. Титульна сторінка Старого та Нового Завіту у перекладі П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького

Пов'язувала їх і людська дружба – 22 січня 1847 р. Тарас був за старшого боярина на весіллі Пантелеймона.

Неоднозначними були погляди П. Куліша і на релігію. П. Куліш все своє життя вирізнявся тим, що ніколи не сприймав пасивно любі догмати та доктрини. Він самостійно глибоко аналізував зміст релігійної моралі, суть різних релігій. Наприклад, він не погоджувався зі спрощеним і примітивним висвітленням дохристиянської доби у слов'ян. Він ніби з позицій сьогодення засуджував міжконфесійну боротьбу, яка сприяла роздмухуванню ворожнечі між народами на релігійному ґрунті.

Наприклад, у поемі «Маруся Богуславка», як справжній гуманіст, закликає всіх людей брататися, незалежно від їх національності та віросповідань:

«Лях, москаль, татарин, турчин –
Поміж себе браття:
Розлучило нас попівське
Навісне завзяття» [1, с. 5].

В. Петров зазначає, що для П. Куліша основним гаслом була «боротьба проти попівства, у чому б воно не проявлялось: в особистій самовідданості, в родинних взаєминах, в поглядах на релігію» [14, с. 193]. Навіть у наш час далеко не всі розуміють важливість питання віротерпимості, як однієї з умов мирного співіснування народів. Слушно Павло Грабовський відзначав, що «Куліш – людина..., яка часом далеко ширяла думкою, бачила багато такого, що не бачили інші...» [1, с. 5].

Величезна заслуга П. Куліша в історико-культурному процесі полягає ще й в тому, що він у творчій співпраці з І. Пулюєм спробували зробити переклад Біблії українською мовою (рис. 2). Починався цей великий труд у 1871 р.

співпрацею перших двох авторів, а завершився за сприяння І. Нечуя-Левицького вже після смерті П. Куліша.

Як згадував пізніше І. Пулюй: «Під такий то час... бралися ми з покійним другом Кулішем до діла з думкою вибороти для погодженої «хлопської мови» почесне місце найперше в церкві і на амвоні, а потім ще й в науці» [15, с. 19]. Для П. Куліша характерним було піддавати критиці навіть давно сталі догмати. Підтвердженням цього є слова з листа П. Куліша до Ганни Рентель, в якому він

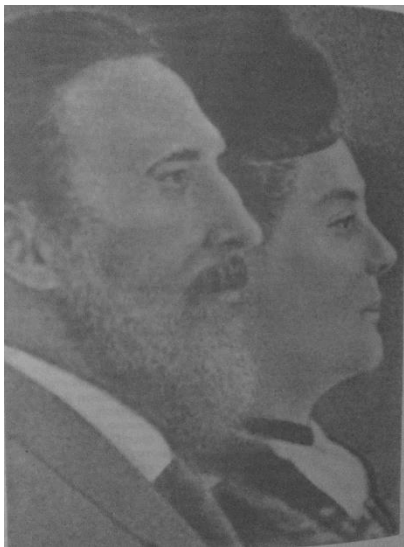

Рис. 3. Пантелеймон Куліш з дружиною Ганною Барвінок (Олександрою Білозерською) (світлина 1887 р.)

радив їй, читаючи Євангеліє, пам'ятати, що «Євангелія написав не сам Ісус, а їх вибрали через сто років після його смерті з багатьох списків, яке найменше зіпсоване популярними переказами про великого Вчителя...» [14, с. 193].

П. Куліш завжди був справжнім романтиком: у філософських поглядах, у творчості, в соціальних концепціях і навіть у ставленні до жінок: «чоловік шукає по світу свого святого ідеалу і, де що знайде хоч трошки на нього схоже, зараз, як та квітка до сонця, обертається туди серцем і вірує легко... і страшно йому глянуть на нього, зневіряючись» [5, с. 77].

Дуже багато творчих вчинків зумовлені суто особистими моментами. Так було і в П. Куліша. Своє подвижницьке життя він не міг уявити без дружини Лесі. Зразу ж після одруження він повідомляв О.М. Боденському: «Гарна й розумна в мене жінка. Знає добре нашу історію, а пісні так співає (та все наські), що аж серце радується» [10, с. 35]. А в листі до П.Є. Чуйкевича, свого шкільного товариша, дописує: «Так, я щасливий своєю жінкою: така українка, що прямо захват! Шевченка напам'ять знає, а в історії затне за пояс іншого й студента ...» [10, с. 35].

Дружина П. Куліша, донька предводителя місцевого дворянства Олександра Михайлівна Білозерська, яка писала оповідання під псевдонімом

Ганна Барвінок (рис. 3) після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства у 1847 р., поїхала разом із чоловіком на заслання до Тули. Коли П. Куліш розійшовся майже з усіма українськими діячами, дружина завжди залишалася для нього опорою і підтримкою. Пізніше, маючи симпатії і до інших жінок, на схилі літ він згадуватиме, що жодна жінка не змогла йому створити таких прекрасних умов для праці як дружина: «усі житейські дбання вона брала на себе... та ще й сама встигала писати оповідання з «Народних вуст» [10, с. 35].

І це й не дивно, бо саме дружина Олександра Михайлівна, яка закохалася в нього ще у 15-річному віці, розуміла і цінувала геніальну особистість свого чоловіка, людини неймовірної творчої активності, якої б вистачило на декілька біографій. У листі до Н.А. Шугурової Олександра Михайлівна писала з хутору Кулішівка (так перейменувала Мотронівку в пам'ять про чоловіка): «...він самозрікався заради ідеї. Їздив у Галичину і тут же все відроджував, бо вони зовсім денаціоналізувались... Там польщизна утискує, а тут русизм, а можна й ті мови знати, навіть потрібно, і свої не забувати... Він у собі мав скільки магнетизму, що на віки підкорив мене собі. Я залишила бали, виїзди, ефекти. І для мене кращий концерт був шелестіння його паперу, скрип його пера. А якщо він потішить ще моє життя читанням – оповіддю широких своїх пізнань, то я зовсім щаслива і про безбарвне життя ніколи не жалкувала» [10, с. 28].

Хоч П. Куліш рано втратив матір, але в похилих роках писав: «Моя мати була варта тисячі моїх отців... То-то, можливо, душа моя лежала більше до жіночого товариства» [10, с. 26]. Звідана в ранньому дитинстві ніжна материнська любов справила вирішальний вплив на формування особистості Пантелеймона, його світогляду, де фундаментальним є архетип материзми. Це поняття П. Куліш вживає замість загальноприйнятого поняття батьківщини [10, с. 28].

Ми часто живемо в полоні стереотипів. І якщо багато хто з сучасників згадував про П. Куліша як про людину складного характеру, то Василь Білозерський, який чи не найкраще знав П. Куліша, говорив, що «Куліш належав до тих людей, які своїм благородством, своєю чесністю,

великодушністю викликають повагу до нього, кожного, хто має з ним справу» [10, с. 35].

О. Лазаревський, характеризуючи величезний авторитет П. Куліша серед сучасників, зазначав, що П. Куліш був тим центром, куди приїздило багато людей за порадою. Він відкладав свої власні праці і корегував праці інших. І якби не П. Куліш, то багато б імен в українській культурі могли б і не з'явитися.

П. Куліш до кінця життя шукав справжню істину. І не раз «його духовні метаморфози були несподіваними, навіть парадоксальними, з точки зору буденної логіки – незбагненними» [13, с. 3]. П. Куліш все своє життя шукав шлях до очищення України (України-серця, України-історії, України-мови, України-природи, України-жінки) від усього, що для неї є чужим.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що Пантелеймон Куліш був противником застосування сили в історії і пророкував, що український народ отримає свободу «без крові, без заліза...» [10, с. 87]. Для нашого народу ідеалом має бути не груба сила, а «освіта і злагода». П. Куліш ще в 40-х роках радив кирило-мефодіївцям: «Ділом нашим нехай би була щира праця над освітою самих себе і інших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни єрихонські» [10, с. 87]. При цьому П. Куліш натякав на біблійну легенду, згідно з якою від звуків сурм ізраїльських воїнів упали неприступні мури палестинської фортеці. Палкий прихильник свободи, «він застерігав проти її ототожнення із сваволею, анархією, акцентував на необхідності суспільного порядку і вихованні культури людського співжиття» [13, с. 3]:

«Схаменуться, стрепенуться
Стуманілі люде!
Рідне слово, рідний розум,
Рідна й правда буде!» [1, с. 9].

Ще у другій половині XIX ст. П. Куліш переконував, що саме культура, духовність має стати фундаментом для розбудови цивілізованого, гармонійного

суспільства. Його світоглядні думки у період формування та подальшої розбудови української державності є надзвичайно сучасними і актуальними. Тому творчість Пантелеймона Куліша, нашого видатного земляка, потребує ретельного вивчення та глибокого переосмислення.

Список використаних джерел та літератури

1. Охріменко П. П. Пантелеймон Куліш і наш час. *Світ Кулішевого слова* : матеріали міжвуз. наук. конф. Сумщини, присвяч. 175-річчю з дня народження П. О. Куліша, м. Суми, 20 трав. 1994 р. / Глухів. пед. ін-т, Сумський держ. пед. ін-т. Суми, 1994. С. 5–9.
2. Дорошкевич О. Куліш П. Повне зібрання творів. Т. 1. Харків : Наук. думка, 1930. 265 с.
3. Івашків В. Вороніж у ранній творчості Пантелеймона Куліша. *Пантелеймон Куліш : письменник, історіофілософ, громадянин* : матеріали наук.-просвіт. конф. до 190-ї річниці від дня народження П. Куліша / Шосткинська централ. міська бібліотека ім. Л. Толстого, м. Шостка, 25 трав. 2010 р. Шостка, 2010. С. 4–21.
4. Шевченко Т. Твори : у 3 т. Київ : Наук. думка, 1951. Т. 3. 278 с.
5. Зайцев П. Перше кохання Шевченка. Романи Куліша. Аліна й Костомаров. Київ : вид-во «Україна», 1994. 320 с.
6. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 35. 435 с.
7. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Держ. літ. вид-во, 1937. Т. 10. 426 с.
8. Глібов Л. Твори : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1974. Т. 2. 453 с.
9. Ковальчук Г. С. Куліш в оцінці сучасників. *Світ Кулішевого слова* : матеріали міжвуз. наук. конф. Сумщини, присвяч. 175-річчю з дня народження П. О. Куліша, м. Суми, 20 трав. 1994 р. / Глухів. пед. ін-т, Сумський держ. пед. ін-т. Суми, 1994. С. 19–22.
10. Пулюй-Куліш. Подвижники нації : наук. вид. / за заг. ред. В. Шендеровського. Київ : Рада, 1997. 287 с.
11. Красюк П. «Чорна рада» Пантелеймона Куліша як твір-попередження. *День*. 2018. № 147. С. 12.
12. Куліш П. Историческое повествование. *Воспоминия о Тарасе Шевченко*. Киев : Днипро, 1988. 606 с.
13. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш : до 170-річчя від дня народження. Київ : Знання, 1989. 48 с.
14. Петров В. Романи Куліша. Київ : Україна, 1994. 345 с.
15. Шендеровський В. Перший повний український переклад Біблії. *Дивосвіт Кулішевого слова* : матеріали літ.-краєзнав. конф., м. Шостка, 28 трав. 2012 р. / Шосткинська міська бібліотека ім. Л. М. Толстого. Шостка. 2012. С. 17–28.

References

1. Okhrimenko, P. P. (1994). *Panteleimon Kulish i nash chas* [Panteleimon Kulish and our time]. *Svit Kulishevoho slova : materialy mizhvuz. nauk. konf. Sumshchynu, prysviach. 175-richchiu z dnia narodzhennia P. O. Kulisha, m. Sumy, 20 trav. 1994 r. / Hlukhiv. ped. in-t, Sumsnyi derzh. ped. in-t* [Kulishev's Word World : Proceedings of the Sumy Region Inter-University Scientific Conference on

the 175th Birth Anniversary of P.O. Kulish, Sumy, May 20, 1994 / Glukhiv Pedagogical Institute, Sumy State Pedagogical Institute]. Sumy. 5–9. [in Ukrainian].

2. Doroshkevych, O. (1930). *Kulish P. Tvory* [Kulish P. Works]. Kharkiv. 1, 275. [in Ukrainian].

3. Ivashkiv, V. (2010). *Voronizh u rannii tvorchoosti Panteleimona Kulisha* [Voronizh in early works of Panteleimon Kulish]. *Panteleimon Kulish : pysmennyk, istoriofilosof, hromadianyn : materialy nauk.-prosvit. konf. do 190-yi richnytsi vid dnia narodzhennia P. Kulisha / Shostkynska tsentral. miska biblioteka im. L. Tolstoho, m. Shostka, 25 trav. 2010 r. Shostka* [Panteleimon Kulish : writer, historical philosopher, citizen : materials of scientific and educational convention to the 190th anniversary of P. Kulish's birth / Shostka Central City Library named after P. Kulish L. Tolstoy, Shostka, May 25, 2010]. Shostka. 4–21. [in Ukrainian].

4. Shevchenko, T. (1951). *Tvory : u 3 t.* [Works in 3 volumes]. Kyiv : Naukova dumka. 3, 278. [in Ukrainian].

5. Zaitsev, P. (1994). *Pershe kokhannia Shevchenka. Romany Kulisha. Alina i Kostomarov* [The first love of Shevchenko. Love affairs of Kulish. Alina and Kostomarov]. Kyiv : Ukraina, 320. [in Ukrainian]

6. Franko, I. (1982). *Zibrannia tvoriv : u 50 t.* [Collection of works in 50 volumes]. Kyiv : Naukova dumka. 35, 435. [in Ukrainian].

7. Nechui-Levytskyi, I. S. (1937). *Zibrannia tvoriv : u 10 t.* [Collection of works in 10 volumes]. Kyiv : Derzhavne literaturne vydavnytstvo. 10, 426. [in Ukrainian].

8. Hlibov, L. (1974). *Tvory : u 2 t.* [Works in 2 volumes]. Kyiv : Naukova dumka. 2, 453. [in Ukrainian].

9. Kovalchuk, H. S. (1994). *Kulish v otsyntsi suchasnykiv* [Kulish in contemporaries' appraisal]. *Svit Kulishevoho slova : materialy mizhvuz. nauk. konf. Sumshchyny, prysviach. 175-richchii z dnia narodzhennia P. O. Kulisha, m. Sumy, 20 trav. 1994 r. / Hlukhiv. ped. in-t, Sumskyi derzh. ped. in-t* [Kulishev's Word World : Proceedings of the Sumy Region Inter-University Scientific Conference on the 175th Birth Anniversary of P. O. Kulish, Sumy, May 20, 1994 / Glukhiv Pedagogical Institute, Sumy State Pedagogical Institute]. Sumy, 19–22. [in Ukrainian].

10. Puliui-Kulish ; Shenderovskyi, V. ed. (1997). *Podvyzhnyky natsii* [Supporters of the nation]. Kyiv : Rada, 287. [in Ukrainian].

11. Krasiuk, P. (2018). «Chorna Rada» Panteleimona Kulisha yak tvir-poperedzhennia [«Chorna Rada» of Panteleimon Kulish as an essay-warning]. *Den* [Day]. 147, 12. [in Ukrainian].

12. Kulish, P. (1988). *Istoricheskoe povestvovanie* [The historical narrative]. *Vospominija o Tarase Shevchenko* [Memories on Taras Shevchenko]. Kyev : Dnipro, 606. [in Russian].

13. Nakhlik, Ye. K. (1989). *Panteleimon Kulish : do 170-richchia vid dnia nadorzhennia* [Panteleimon Kulish : to 170th anniversary of the birth]. Kyiv : Znannia, 48. [in Ukrainian].

14. Petrov, V. (1994). *Romany Kulisha* [Love affairs of Kulish]. Kyiv : Ukraina, 345. [in Ukrainian].

15. Shenderovskiy, V. (2007). *Pershyi povnyi ukrainskyi pereklad Biblii* [The first complete translation of the Bible]. *Dyvosvit Kulishevoho slova : materialy lit.-kraieznau. konf., m. Shostka, 28 trav. 2012 r. / Shostkynska miska biblioteka im. L. M. Tolstoho* [Divination of the Kulishev Word : Materials of the Literary and Regional Studies Conference, Shostka, May 28, 2012 / Shostka City Library named after L. M. Tolstoy. Shostka. 17–28. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., проф.

Бородай І.С., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 12.09.2019 р.